

ILAN PAPPÉ • **Modern Ortadoğu**

ILAN PAPPÉ İsraili tarihçi ve aktivist. Exeter Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi. Yazının diğer kitaplarından bazıları: *Britain and the Arab-Israeli Conflict* (Britanya ve Arap-İsrail Çatışması, 1988), *The Israel Palestine Question* (İsrail-Filistin Sorunu, 1999), *Modern Filistin Tarihi* (Phoenix, 2003), *The Ethnic Cleansing of Palestine* (Filistin'in Etnik Temizliği, 2006) ve *İsrail Hakkında On Mit* (Nika, 2018).

The Modern Middle East. A Social and Cultural History

3rd Edition

© 2014 Ilan Pappé

Bu kitabın yayın hakları bir Taylor & Francis Group kuruluşu olan Routledge'den alınmıştır.

İletişim Yayınları 2813 • Tarih Dizisi _142

ISBN-13: 978-975-05-2732-6

© 2019 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2019, İstanbul

EDITÖR Merve Öztürk

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI "Dantel işleyen kadınlar", Kudüs, 1930

(Amerikan Kongre Kütüphanesi, Kudüs Amerikan Kolonisi Koleksiyonu)

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldrımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ILAN PAPPÉ

Modern Ortadoğu

Toplumsal ve Kültürel Bir Tarih

The Modern Middle East

A Social and Cultural History

İNGİLİZCEDEN ÇEVİREN

Gl Atmaca

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ BASIMA ÖNSÖZ.....	9
İKİNCİ BASIMA ÖNSÖZ.....	13
BİRİNCİ BASIMA ÖNSÖZ.....	15
GİRİŞ: KİMİN “MODERN ZAMANLAR”I?	19
Modernleşme teorileri.....	21
Alternatif görüşler?.....	28
1 SİYASİ VE EKONOMİK ARKA PLAN.....	35
Siyasi gelişmeler.....	35
Ekonomik arka plan.....	63
2 ORTADOĞU’NUN 20. YÜZYILDAKİ KIRSAL TARİHİ.....	83
Değişimin hızlı adımı: Kendi kendine yeterliliğin ve özerkliğin sonu.....	85
Kırsal alanda sömürgeci istilası.....	94
Bağımsızlığın boyunduruğu ya da bereketi altında.....	101
Başarısızlığın anatomisi.....	104
Yeşil Devrim’in bilançosu.....	117
Tarihin yavaş akışı: Kırsal ve aşiret yaşamının tekrarlayan biçimleri.....	121
Kabilenin ve ailenin tarihi.....	122
Kentleşmeye karşı kırsallaşma: Değerlerin, hiyerarşilerin ve sosyal yapıların değişimi.....	126
Şeyh Ahmed el-Alevi örneği.....	127

Aşiret mekânının 20. yüzyıldaki dönüşümü.....	129
Aşiretçiliğin ve akrabalığın değişken tarihi.....	134
Sonuçlar.....	140
3 KENT TARİHİ.....	143
Kategorilere ayırma sorunları.....	145
Nüfus faktörü.....	147
İşçi sınıfı ve emek.....	151
Sendikacılığın ve komünizmin tarihi: 20. yüzyılın ilk yarısı.....	153
Mısır örneği.....	155
Benzersiz Irak örneği.....	157
Filistin’de kaçan fırsatlar.....	161
Bağımsızlık döneminde sendikacılık: Kuzey Afrika örneği.....	161
Pazar yeri politikası.....	164
Sendikacılık üzerine tarihyazımı tartışması.....	165
Kentli orta sınıfın tarihi: 19. yüzyılın sonu.....	166
İleri gelenlerin ve orta sınıfın siyasallaşması: Efendiler ve paşalar.....	167
Değişen siyasi kültür: Çokkültürlü kentin kaybı.....	171
Bağımsızlık döneminde kentli siyasi kültür.....	174
Ortadoğu kentine yeni yüzler.....	177
Güvenlik kaygısı.....	180
Millileştirme tehdidi altında yaşamak.....	184
Hayatta kalma mekanizmaları ve ağları.....	188
Kentin yeni yüzü: İşsizlerin tarihi.....	190
4 POPÜLER KÜLTÜR: MÜZİK, DANS VE SANAT.....	195
20. yüzyılda müzik.....	198
Mısırlı üçlü.....	199
<i>Ra’i</i> mirası.....	207
Udun modern tarihi.....	208
Canlı ve ölüyle dans.....	211
Sahne ve ekran.....	214
5 YAZINSAL YAPITLARIN TARİHİ.....	231
Basın devrimi (1815-1900).....	233
Roman: İlk başlangıçlar.....	235
Necib Mahfuz’un yeri.....	237
Kısa roman.....	240
20. yüzyılın motifleri.....	241
İfade ve yazma özgürlüğü.....	247

Kültürün dili	252
Yüzyılın şiir sanatı	256
6 ORTADOĞULU KADINLARIN TARİHİ	261
Genel bir bakış	263
Özerk bir alanın inşası	266
Kadınların hizmetindeki reformcular	275
“Saygıdeğer kadınlar”	284
Milliyetçilik ve feminizm	291
Kadınlar ve siyasal İslâm	302
Ekonomik değişim ve kadınların konumu	311
7 21. YÜZYILDA DİNİN FARKLI YÜZLERİ	317
Entelektüel bir söylem olarak siyasal İslâm	319
İslâmî geleneklerin kişisel alanı	332
İran: İstisna mı, kural mı?	335
Modern Ortadoğu’da Hıristiyanlık	338
8 YENİ MEDYA DEVRİMİ	343
Elektronik medyanın ilerleyişi	343
Uydu televizyonu	346
İnternet devrimi	350
9 21. YÜZYILDA KÜRESELLEŞEN ORTADOĞU:	
SON ÜÇ BOYUT	355
Yeni bir ekonomik geleceğin başarı şansı var mı?	355
Aşırı kentleşmenin tehlikeleri:	
Gelecekteki huzursuzluğun ve devrimlerin kaynağı mı?	358
Maneviyat için mücadele: Yeni medya ve siyasal İslâm’ın meydan okuması	360
Gelecek: Azizler, kütüphaneler ve uydular	364
10 “ARAP BAHARI”: ORTADOĞU AKADEMİSYENLERİ İÇİN BİR DÖNÜM NOKTASI	367
Yeniden değerlendirme ve ihtilaf: Geçmiş tartışmalar	371
Bölge uzmanının evrensellik arayışı	374
Duygusal ve ilgili akademisyen: Gelecek için bir yöntem mi?	376
KAYNAKÇA	381
DİZİN	393

ÜÇÜNCÜ BASIMA ÖNSÖZ

Bu kitabın ikinci ve üçüncü basımı arasında geçen zamanda Ortadoğu büyük ölçüde ve sert bir biçimde politik olarak dönüştü. “Arap Baharı” diye bilinen bu dönüşüm yeni bir bakış açısından tüm tarihi gözden geçirmeye teşvik edecek kadar aşırıydı. Fakat birçok yönden bu olanları Ortadoğu’nun 20. yüzyıldaki sosyal ve kültürel tarihinin dışında tuttum. İki ana nedenden dolayı bunu yapmayı seçtim. İlk olarak ben bir tarihçiyim ve bu da bir tarih kitabı. Tarihçiler güncel tarihle uğraşsalar dahi bu büyüklükteki olayları doğru değerlendirmek için belli bir zamana ihtiyaç duyarlar. Bu olayların Batı mediasındaki dalgalanmaları, tarihin Ortadoğu yaşamının bu kavşağında bizi nereye götürdüğünü doğru bir şekilde kavradığını düşünenler için akut bir uyarıdır. Bu olaylar ilkin “Bahar” olarak tanımlandı, ardından herkesin istediği gibi gelişmedi ve şimdi de bir çeşit “Kış” olarak görülmekte; fakat Ortadoğu’nun Batı beklentilerinin sarkacı sallanmaya devam ederken onu bir Arap “Sonbaharı” ile sonlandırabiliriz – ne iyi ne de kötü olan melez bir gerçeklikle. Şayet bu kitabın bir sonraki baskısı olursa, bu olayların daha kesin bir çözümlemesini yapmanın çok daha kolay olacağından eminim.

Tamamıyla yeni bir bakış açısı benimsenmemesinin ikinci nedeni, bu kitabın politik değil, toplumsal ve kültürel tarihe odaklanmasındandır. Güçlü siyasi sarsıntılar gürtülüyle patlak verdiğinde ve yıkıcı ya da devrimci olabildiklerinde, 20. yüzyıl tarihinin bize gösterdiği gibi insanların toplumsal yaşamlarını ya da kültürel zevklerini uzun vadede değiştirme gücü çok daha sınırlıdır. Bu kitap Ortadoğu okuyucusuna ve öğrencisine, gözümüzde olumlu veya olumsuz olduğuna bakmaksızın bir insan toplumunun yalnızca politik yapılarıyla yargılanmaması gerektiğini göstermeye çalışmaktadır. İnsanların

yaşamları, özlemleri ve gerçeklikleri hakkında yalnızca siyasi sahneden sonuçlar çıkartmak, bir kişiyi onun fotoğrafına bakıp tanıdığımızı varsaymak gibidir. Yine de uzun süreli bir toplumsal ve kültürel tarih incelemesi, “Arap Baharı” gibi etkileyici olanlar da dahil olmak üzere siyasi gerçekleri daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir.

Tarihin uzun dönemiyle bizim güncel olayları anlama yetimiz ya da yetersizliğimiz arasındaki bağlantıyı aydınlatmak için “Arap Baharı”nın tarihyazımsal bir görünümünü sunan bir bölüm ekledim. Kitabın bu son bölümü, 2011’den itibaren Arap dünyasında ortaya çıkan olaylara tanık olan ben dahil birçok Batılı uzmanın şaşkınlığından ilham aldı. Şu anda Arap dünyasındaki olayların ne kadar devrimci olduğu konusunda emin değilim ama Batı’daki Arap dünyası uzmanlarının kavramlarında devrim yaptıklarını biliyoruz. Kitabın tamamı tarihçilerin, geçmişin anlatılarını bize getirirken buldukları kanıtlar kadar önemli olduğu varsayımı üzerine yazılmıştır ve bu noktada Ortadoğu’da yaşanan son olayların kesin bir açıklamasını yapmak ve neden oluştuğunu izah etmektense geçen birkaç yılda Ortadoğu *biliminde* neler olduğunu incelemek kesinlikle çok daha makuldür. Yani okuyucu Onuncu Bölüm’deki “Arap Baharı”nın ilerleyişi hakkında bir zaman çizelgesi, çözümlemeler ve tahminler bulamayacak. Sürmekte olan bu olaylar dizisinin şimdiden mükemmel özetleri yapıldı ama bunlar Ortadoğu toplumu ve kültürünü kavrayışımıza çok az katkıda bulunuyor; aslında pek çok durumda karmaşık bir gerçeği saptırıp onu âlimlerin en önemli sözlerine indiriyorlar.¹

Bazı küçük yapısal değişikliklerle birlikte –yeni bir altbaşlık gibi– okuyucuların, öğretmenlerin ve öğrencilerin ikinci baskı üzerine pek çok önerisinden faydalanılan bu üçüncü basım kitabın değerini arttırdı. Yeni altbaşlık bu kitabın öncelikle toplumsal ve kültürel tarihle ilgili bir metin olduğunu açıklıyor. Ayrıca kültür tarihine ve kırsal/kentsel tarihe (çoğu akademisyenin ikinciyi ihmal ederken birinciye odaklandığı gerçeğinden kaynaklanan dengesizliği düzeltmek amacıyla) eşit ağırlık vermek için iki kültür bölümünün birleştirilmesine karar verildi.

Bazı okuyucular birinci ve ikinci baskıdaki, kadınların tarihi üzerine olan bölümün, kadınların durumu ve koşullarındaki çoğu reformun erkeklere atfedildiğini düşündü. Bu yeni baskıda son zamanlarda yapılan pek çok değişikliğin aslında kadınların kendi eylemlilikleri ve hak taleplerinden kaynaklandığını gösteriyorum. Dolayısıyla Altıncı Bölüm kadınları daha az pasif bir şekilde tasvir ediyor.

1 J.L. Gelvin, *The Arab Uprising: What Everyone Needs to Know*, New York: Oxford University Press, 2012; D. W. Lesch ve M. L. Hass, *The Arab Spring: Change and Resistance in the Middle East*, Boulder, CO: Westview Press, 2012.

Yapıcı fikirlerden biri İslâm çözümlenmesini genişletmek ve bu bölüme diğler dinleri de dahil etmekti. Bu konuda mükemmel bir bilim olduğundan modern Ortadoğu'da Hıristiyanlık üzerine bir şeyler söylemek kolaydı. Fakat bu bölgede ortaya çıkan Museviliğın tarihi tartışması çok daha karmaşık bir hal aldı; ben de istemeden de olsa genel Ortadoğu tarihinin böylesine karışık bir meseleyle uğraşmak için iyi bir yer olmadığına karar verdim. Umarım gelecekte bu meseleyi tarihyazımı alanının bir incelemesi olarak ele almak için bir yol bulunur. "İslâmiyetin farklı yüzleri" başlığı "Dinin farklı yüzleri" olarak değişmesine rağmen mesaj aynıdır: İslâm, Ortadoğu'da bir dinden fazlasıdır; bir uygarlıktır ve burada incelediğimiz aşama MS. 7. yüzyıla dek uzanan uzun bir tarihin son dönemidir.

Son olarak, ikinci basımda, şu an çözüldüğünü umduğum, başka bir alfabeyle çevirmekten kaynaklı birkaç yazım sorunu vardı. Kural olarak mümkün olduğunca Ortadoğu isimlerinin en çok kullanılan ve bilinen hallerini kullandım.

İKİNCİ BASIMA ÖNSÖZ

Ortadoğu gibi istikrarsız ve hareketli bir alan üzerine yazılan genel bir ders kitabının birkaç yıl sonra gözden geçirilmesi gerekmesi oldukça doğaldır. Nitekim bu gözden geçirilmiş yeni basım, 2005'teki ilk basımın yayımlanmasından bu yana meydana gelen çarpıcı olaylara cevaben yazıldı. Daha da önemlisi derslerinde ve sınıflarında bu kitabı kullanan öğretim üyeleri ve öğretmenlerden gelen oldukça faydalı geribildirimler sonucunda geliştirildi. Onların tüm öğretmenlik deneyimlerinden yararlanmak büyük bir ayrıcalık. Ayrıca kitabı Exeter Üniversitesi'nde ana eğitim modülümü öğretirken de kullandım ve sadece gerçek öğretimin bir ders kitabının düzgün bir şekilde değerlendirilmesini sağladığımı fark ettim.

Son zamanlarda yaşanan, bölgenin siyasi ve ekonomik arka planına dair olaylar Birinci Bölüm'e dahil edildi. Bir halkın tarihini sadece onun siyaseti ve ekonomisinin ötesinde araştırmaya duyulan ihtiyacı vurgulamak için siyasi ve ekonomik tarih bölümleri burada bir arka plan bölümü olarak düzene sokuldu. Bazı eleştirmenlerin talep ettiği gibi bunun kitabın amacını daha da netleştireceğini umuyorum. Bu nedenle ikinci basımın *raison d'être*'i [varoluş nedeni] girişte ve sonrasında çok daha ayrıntılı bir şekilde izah edildi.

Eleştirmenler ayrıca, ilk basımda öğrenciler arasında bilindik bir konu olarak kabul edilen "aşağıdan tarih" tezinin genişletilmesini istediler. Bu haklı bir yorumdu; yeterli uzunluğuyla kuramsal bölüm umarım bu hayati meselenin üstünde durur.

Bu yeni basım iki yeni parça içeriyor. İlki, birinci basımda eksik olan İran'ın muhtelif tarihçesi ve Türkiye'nin tarihindeki bazı eklemeler. Umarım bilhassa İran'ın kültürel tarihine ve Türkiye'nin edebi tarihine ağırlık veril-

mesiyle düzeltilmiştir. İkinci olarak yeni medya devrimine, ilk baskıda çok az değinilen bir konuya yeni bir başlık eklendi. Televizyon, uydu ve internetin tarihi şimdi, olması gerektiği gibi, modern Ortadoğu tarihinin çözümlemesinin bir parçası oldu.

Ortadoğu çalışmaları alanı, Batı'nın hem bölgeye hem de İslâm'a büyük ilgisinden dolayı akademik dünyada son derece önemlidir. Akademik topluluk geniş ölçüde bölgedeki halkla empati ve dayanışma içinde çalışmalarını sürdürüyor. Bu ikinci basım, geniş kitlelerin onu kullanacağı; cehalet ve korkuyla harekete geçirilen daha olumsuz, kalıplaşmış materyallerden ziyade bu literatürün daha genele yayılması umuduyla yazılmıştır.

BİRİNCİ BASIMA ÖNSÖZ

Dostum ve akıl hocam rahmetli Albert Hourani, bana bir yerin, bir kişinin ya da bir toplumun “tüm tarihi”ni yazmak yerine “bir tarihi”ni yazma fikrini ilk veren kişiydi. Bugün öyle görünüyor ki, çoğu okur gibi biz kitap yazmaya kalkışanlar da, her bir tanım ve analizin, son yüzyılları kapsayan uzun bir zaman dilimine dönüp bakmak için olası bilimsel yollardan sadece birisi olduğunu vurgulamak gerektiğinin farkındayız.

Burada sunulan tarih, Ortadoğu'nun son derece kendisine özgü bir yerinde, İsrail'de yaşayan birisi tarafından yazıldı. Öyle bir siyasi yapı ki, coğrafi olarak bölgenin geri kalan kısmından ayrılamayacağı için (Mısır ve batısında Akdeniz ile kısmen açık olan sınırları hariç, ülkeyi büyük ölçüde çevreleyen uzun çitler ve uzun duvarlarla ayrılrsa da) Ortadoğu'dan en azından ekonomik, siyasi ya da kültürel anlamda uzak kalmak istediğini açıkça ortaya koyuyor. Bu gerçek, birçok İsraili gibi benim de Arap dünyasında çoğu yere giremeyeceğim (ve İran'a hiçbir durumda girmek söz konusu değil) ve bölge hakkındaki tarihi arşivlerle kaynaklara doğru dürüst ulaşamayacağım anlamına geliyor. En azından bölgenin makro tarihi hakkında kitap yazacak en iyi adaylar biz değiliz.

Yine de bu engele karşı koyma cesaretini gösterdim. Bölgeye fiziki erişimim kısıtlı olsa da burada sunduğum tarihi yazmam konusunda bana güvenen yayıncılara teşekkür ederim. Bu arada, belli bir yerin tarihinin dışarıdan birisi tarafından neden *yazılabileceğinin* sıradan bir yanıtı var. Daha önce birçok kişinin de söylediği gibi geçmiş, orada yaşayanlar (coğrafi olarak) için bile bugün bilinmeyen topraklardır. Bu özellikle çok eskide kalmış olaylar için geçerli. Ancak bu tek başına, bu işi göze almak için yeterince iyi bir

neden değil. İsrail’de akademik çevredeki mücadelemi, kendi devletimin ve toplumunun Ortadoğu’dan dışlanma isteğine ve bu yüzden 1948’de kuruluşundan bu yana bölgede yabancı bir devlet gibi kalmasına karşı çıkmaya adanmışım. Bunun bedelini, “Ortadoğu’daki tek demokrasi”de yaşamama rağmen fazlasıyla ödedim; Nisan 2002’de az kalsın Hayfa Üniversitesi’nden atılıyordum ve bugün Exeter Üniversitesi’nin Arap ve İslâm Çalışmaları Enstitüsü’nün bir üyesi olduğum Birleşik Krallık’ta gönüllü bir sürgün olarak yaşıyorum. Bölgeyi geçmişte ele geçirmiş; bölgeden ayrılmış ya da Siyonistler gibi bölgede kalmış bütün sömürgeci hareketlerin, sömürgeleştirdikleriyle ve geçmişin kurbanlarıyla uzlaşmaları gerektiği tespitine dayanarak İsrail’in Ortadoğu’nun bir parçası *olduğu* fikrini destekliyorum.

Bu kitap, Ortadoğu’daki “Batılı” bir yerleşim bölgesinden ifade edilen bir düşünce olduğundan Batılı okurlar için İngilizce yazıldı. Bu, Ortadoğu’yu –özellikle Amerikan kamuoyuna– en çarpık şekliyle klişeleşmiş örneklerle veren “oryantalist” bakış açısının etkilerini, İsrail’in bir gün Ortadoğu’nun bir parçası olacağı umuduyla dengelemek için yapılmış kişisel ve belki de Donkişotvari bir girişim. Bakış açım, Filistin ile ilgili verdiğim örnek ve vakaların konuyla ilgili diğer genel kitaplardan neden daha fazla olduğunu açıklıyor. Bu, Avrupa ve Amerikan medyasının büyük bölümünde 11 Eylül 2001’den bu yana genelde eksik olan ve empatiye dayalı taraflı bir bakış açısı.

Ayrıca bu kitap daha önce yayımlanmış mükemmel çalışmalara ek olarak değil, tamamlayıcı olarak düşünölmeli.¹ Son zamanlarda çıkan Ortadoğu’nun modern tarihine ilişkin yayınlar, bu kitabın merkezinde yer alan işçilerin, köylülerin, kadınların ve kültürün (edebiyat, şiir, tiyatro ve sinema dahil) tarihi gibi konulara daha önce değindiler. Fakat yanılmıyorsam, bu konular tarihsel analizlerin merkezindeki konular değildi. Anlatıların ana konuları hâlâ politika (özellikle seçkinlerinki) ve ekonomi. *Modern Ortadoğu*’da ise politika ve ekonomi, mevcut çalışmalara eklenecek gerçekten de çok fazla şey olmadığı için arka plana “atılıyor”.

Ortadoğu konusunda yazan yeni nesil akademisyenler, seçkin olmayan grupların tarihini ve iktidarın yüksek koridorlarından ve bu grupların üzerinde etkili ekonomik güç dinamiklerinden uzak olan insani faaliyetleri tarihe geçirdi bile.

1 Bunlar arasında şu eserler yer alır: A. Hourani, *A History of the Arab Peoples*, Londra: Faber and Faber, 1991 (*Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, İstanbul: İletişim Yayınları, 6. basım, Ekim 2007); W.L. Cleveland, *A History of the Modern Middle East*, Boulder, CO: Westview Press, 1994 (*Modern Ortadoğu Tarihi*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Agora Yayınları, Haziran 2008); R. Owen, *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East*, Londra ve New York: Routledge, 2000; B. Milton-Edwards, *Contemporary Politics in the Middle East*, Londra: Polity Press, 1999. Daha antropolojik bir yaklaşım için: D. Eickelman, *The Middle East: An Anthropological Approach*, New York: Prentice-Hall, 1981.

Bu akademisyenler, tarihyazımı kuramlarından ve yöntembilimlerindeki değişikliklerden ilham alarak ve iktidar ile bilgi arasındaki karmaşık ilişki ağını çözen aydınların izinden giderek bugüne kadar dokunulmamış ya da marjinalleşmiş vakalara veya konulara gayretle el attılar. Bu çalışmalarından bazıları yayımlanmış toplu araştırmalarda yer alırken tek anlatılar olarak bütünleşmediler. Umarım kitabım, tarihin bu yönlerinin Ortadoğu'yu farklı veçheleriyle anlamak için ne kadar gerekli olduğunu okuyucuların anlamasına olanak sağlayacaktır. Okuyucular, bu araştırmanın birçok açıdan daha emekleme döneminde olduğunu, oluşumu devam ederken belli bir aralıkta özet olarak verilen bilimsel bir çalışma alanı olduğunu unutmamalıdır.

Bu kitap, siyasi anlaşmazlıklar ve ekonomik krizler yüzünden kalbura dönmüş Ortadoğu modern çağına daha geleneksel bir bakış açısı yöneltrek başlıyor. Politik ve ekonomik meseleler önemli olsa da hayatı oluşturan tek faaliyet alanı değiller. Ortadoğu insanının, Batı ve Amerikan medyasından, çeşitli politikacıların sözlerinden ve algılayışlarından çıkan yüzeyel (ve çoğunlukla vahşi) imajının tersine, inançları, müziği, gelenekleri ve âdetleri var. Bu çalışmam, daha az eksiki olan ve dengeli bir bakış açısı sunma girişimi.

Ayrıca, bir zamanlar iktidarı elinde tutan fakat şimdi orada olmayanların politikalarına ve ekonomilerine de saygılarımı sunmak istiyorum. İşçiler, köylüler, küçük esnaf, küçük memurlarla ulusal mücadelelere gönüllü olarak katılan ama sömürge döneminde olduğu gibi Arap bağımsızlığı döneminde de kenarda bırakılan diğerleri. Kadınlar da aynı deneyimleri yaşadılar.

Ortadoğu'nun feminist tarihi konusunda önde gelen akademisyen arkadaşlarımla tavsiyesiyle kitaba kadın tarihi üzerine ayrı bir bölüm koymayacaktım ama en sonunda bunu yaptım. Bütünleyici bir yaklaşım sergilemek için ahlâki ve kavramsal olarak iyi nedenler vardı ama bu konu daha önceki kitaplarda yeterince işlenmemişti; öğretici bir tavırla konuya ayrı bir bölüm ayırarak ne kadar önemli olduğuna dikkat çekmek istedim.

Ve son olarak iki nokta daha var. İlki, bölgenin özellikle coğrafi tanımıyla ilgili. Burada tekerleği yeniden keşfetmeye gerek yok. Son yapılan çalışmaların neredeyse hepsi aşağıdaki bölge ve ülkeleri kapsıyor: Mağrip ya da Kuzey Afrika (Fas, Tunus, Cezayir ve Libya), Mısır, Sudan, Doğu Arap dünyası, Maşrik (Suriye, Filistin, Lübnan, Irak, İsrail ve Ürdün), Arap Yarımadası, Türkiye ve İran. İran, Türkiye ve İsrail gibi Arap olmayan üç ülkeyi düşününce yukarıdaki liste burada da olduğu gibi belli bir muğlaklık yaratıyor. İlk ikisi (Türkiye ve İran) daha kolay örnekler ve bu kitabın tematik yapısı içinde onların tarihinden örnekler verdim. Önsözün başında da bahsettiğim nedenler yüzünden İsrail'den çok az da olsa örnekler var.

Vurgulamak istediğim ikinci nokta yöntemle ilgili. Bu kitabın ana bölümleri kırsal tarih, kent, kültür ve kadın tarihi üzerine. Kitap, Ortadoğu'nun köktenci İslâm'ın etkisi altındaki bir bölge olarak en popüler –ve sırasında en popülist– sunumuyla sona eriyor; ama kitabın merkezinde yukarıda bahsedilen dört konu var. Her bir bölüm, konunun tarihyazımıyla ilgili kısa bir girişle başlıyor ve daha sonra bu konular üzerine yazan tarihçileri meşgul eden meseleleri en iyi aydınlatan örnek vakalarla anlatılıyor ve destekleniyor. Zamanla değişiklikler olduğunu, yaşananların coğrafya ya da tarih yüzünden farklı olduğunu göstermek amacıyla örnekler verebilmek için tarihle bölgeler arasında denge kurmaya çalıştım. Bu kitabın, katalog yaklaşımıyla yazılmış, geçmiş yüzyıllarda Ortadoğu'da yaşanan olabildiğince çok olayı kapsamaya çalışan bir girişim olmadığını vurgulamak önemli. Benim fikrime göre kitap daha çok, bu konuda çalışma yapan öğrencileri bugün olduğu gibi gelecekte de ilgilendirecek ve şaşırtacak bir dizi problemlilikten oluşuyor.

GİRİŞ: KİMİN “MODERN ZAMANLAR”I?

Ortadoğu tarihçileri son yıllarda, bölgenin tarihine geleneksel modernleşme- ci yaklaşımlardan uzak durmak için bilinçli bir çaba harcıyor. Bunun yerine, yaklaşımda daha az yapısalcı ve görünüşte daha şüpheli olan değişim ve dönüşüm teorileriyle daha huzurlu görünüyorlar. Bir arada ele alındığında, bu tarihçiler Ortadoğu tarihi konusunda önceki Batılı akademik anlayışı birçok açıdan yıkan, etkili bir reformcu ve zaman zaman değişiklik taraftarı ekolü kurmuşlardı bile. Bununla birlikte yeniden yapılanma çabasının daha başındaydılar ve eğer Ortadoğu'nun “modern tarihi”ni modernleşme teorilerinin desteği olmadan yazmak istiyorsak bu, ne gibi alternatifler olduğunu gösteren bir çaba olarak görülmeye devam ediyordu. Bilakis, “Arap Baharı” olarak bilinen son yılların çarpıcı olayları, “Ortadoğu bağlamında modernleşme nedir?” ve “Bunun bölgeye olan etkisi ne?” sorularını yanıtızsız bırakıyor.

Bana göre bu zorluğun ana nedeni çok sık ileri sürüldüğü gibi yöntemle ilgili değil, ideolojik. Bunu önümüzdeki sayfalarda “başlangıçlar” sorununu tartışarak anlatacağım. Tartışma, yöntemle ilgili bir karar olan “geçmişi nasıl araştırıyoruz” sorusuna değil, ideolojik bir karar olan “geçmişten kimi araştıracağız” sorusuna odaklanıyor. Doğru, modernleşme teorileri düşünüldüğünde, yöntemsel yaklaşımın bir ölçüde kaynakların elverişli olmasının ve yazılı (siyasi) belgelere verilen büyük önemin sonucu olduğu ileri sürülebilir ama burada bile seçim en nihayetinde ideolojikti. Tarihçilerin 1960'larda ilgilendikleri başlıca araştırma konusu, “modern Ortadoğu”nun hangi saatte doğacağıydı. Diğer meseleler konusunda çok az şüpheleri vardı. Anne-baba tartışmasız Batılıydı, ebe ise yerli seçkinlerdi. Hatta çocuğun ailesine karşı isyanı bile hikâyenin bir parçasıydı. Başka bir deyişle, modern Ortadoğu'nun

yaratılmasıyla uğraşan sadece Batılı değil yerli tarih bilimcilerin de hepsi Batı'yla "karşı karşıya gelmenin" kesin olduğunu kabul etti. Batı'nın bundan sonra kabul edilmesi ya da reddedilmesi, her iki tepki de modernlik kavramının içine girdiği için, teorik olarak çok fark yaratmıyordu: Sömürgecilik ve milliyetçilik, Batılı olmayan toplumun modernleşmesinin birer parçasıdır.

Bu yüzden, birçoğuna göre "modern tarih" in çıkış noktasına sömürgeci müdahaleyle ve devamında gelen ulusal "uyanış" la karar verildi. Fakat kapitalizm, militarizm, sanayileşme, kentleşme, nüfus artışı vb. gibi "yeni" şeylerin doğuşunu sağlayan güce sahip başka faktörler vardı ki, Ortadoğu'nun başlıca tarihçileri, bu yeni kavramların hepsine, bölgenin modernleşmesini, yani ilerlemesi ve gelişmesini hızlandırdığı için dikkat çektiler. Bu görüşü yıkmak, illa bu güçlerin etkilerinden şüphe etmeyi gerektirmiyordu ama hem insanların refahı hem de iyiliği açısından bu etkilerin "olumlu" olup olmadığını sorgulamaya çağırıyordu. Eğer bunun eleştirel bir gözle dikkatle incelenmesi milliyetçilik boyutuna erişirse, yukarıdaki çağrı özellikle sorun yaratabilir. Milliyetçi olmayan belli bir ideolojik duruşun alternatifler aramakta işe yarayacağını göstermeyi umuyorum.

Modernleşme teorilerine karşı olan yöntembilimsel savlar, tarihin konusuyla değil, modernleşme teorilerinin bu değişim ve ilerleme güçlerini "mantık" ve nedensellik çerçevesinde nasıl yapılandırdığıyla ilgilidir. Osmanlı Ortadoğusu'nun ne zaman, nasıl ve niçin farklı hale, yani modern bir yer haline geldiğini anlamakta modernleşme teorileri analitik araçlar olacaklarsa, yıkmamız gereken yapı budur.

Önemli sonuçlardan birisi hep dışarıda kaldı: Ortadoğu'yu modernleştiren Avrupa'ydı. Bu Avrupamerkezci yaklaşım, Ortadoğu'nun sömürgelerden arınmasından sonra bile, milliyetçi, sömürge-karşıtı tarihçilik onu bu anlamda katmakta yarar gördüğü için uzun süre dokunulmadan kaldı. Bir başka deyişle, tarih sömürgelerden arındı ama milliyetçilikten arınmadı ve bugün görünüşlerine bakarak dar kafalı olarak tanımlayacağımız ya da varsayımlarını küçümseyeceğimiz değişim teorilerinden esinlenmeye devam etti. Ortadoğu'nun daima Avrupamerkezci olan bu türden modernleşme teorileri, ileriye doğru büyük bir sıçramayı olası kılmak için Batılı sömürgecilik dönemini seçtiler.

Ulusal tarihyazımı, yerli seçkinlere "yeni ve modern" Ortadoğu'nun kuruluşunda daha önemli bir rol önererek bu görüşü yeniden gözden geçirip düzeltti. Ancak sömürgecilerinki gibi bu seçkinlerin tarihi de tüm Ortadoğu tarihini hiçbir zaman tam olarak yansıtmadı.

Herkesin kabul ettiği gibi modernleşmeci yaklaşım, tarihî değişim ve dönüşüm üzerine sofistike bir yaklaşım geliştirdi ki bu da tarihçilerin doyurucu mikro tarihler üretmelerine bir şans veren teorik araçlara karşı ihtiyat-

lı olmalarına ve hatta onları küçümsemelerine yol açtı. Her ne kadar konuların hepsi modernleşmeci ana varsayımlara göre analiz edilip tarif edilseler de elde edilen sonuç, bu halleriyle de değerli olan detaylı vaka incelemeleri birikimi oldu.

Modernleşme teorileri

Ortadoğu'nun "modern tarihi" nereden başlamalı? Ya da Ortadoğu'nun "bizim" açımızdan modern tarihi nereden başlamalı? Bu soru, modernlik ve modernleşmeyi nasıl tarif ettiğimizle yakından ilgili gibi görünüyor. Geleneksel olarak sosyal bilimciler ve tarihçiler, toplumun tarihin saptanabilir bir anında modernleştiği konusunda fikir birliği gösterme eğilimindeydiler, çünkü o an, modern olmayan, geleneksel geçmişten kopuşu içeriyordu. Geçmişten kopuş, ilk olarak Sanayi ve Amerikan devrimleriyle Avrupa ve Kuzey Amerika'da yaşandı, Fransız Devrimi ile daha da ileri taşındı ve 1848'de "Ulusların Baharı"yla doruğa ulaştı. Batı'nın sömürgeciliği ve emperyalizmi gibi ikiz kuvvetler sayesinde hızla dünyaya yayıldı ve kısa sürede küresel hale geldi: Batı'nın, Batılı olmayan toplumlara bir dokunuşta geçmişi arkalarında bıraktıracak sihirli bir değneği (Batılılaşmayla birlikte aydınlanma ve ilerleme geldi) vardı.

Bu tanım, yerlilerin modernlik öncesi geçmişini konu dışı görmekle kalmıyor, Batılılaşmadıkları sürece yerlilerin kendilerinin de modern tarihin bir parçası olmamasını doğal karşılıyordu. Tarihçiler için yerliler, onları durgunluktan kurtaran dış dinamik güçlerin müdahalesiyle yaşamları değişen pasif insanlardı.

Modernleşme teorilerinin temelini oluşturan bir başka inanış, değişimin dış faillerinin eylemlerinin, Avrupalı iktidar seçkinlerinin siyasi politikalarının analiz edilmesiyle açıklanabileceği yönündeki varsayımdır. Avrupa arşivleri diplomatik ve siyasi açıdan benzeri olmayan yazılı belgelerle dolu. Avrupalı seçkinler, Batılı olmayan yerli seçkinlerle etkileri bütün toplumu sarsacak şekilde temasa geçtiler. Yani, yerli seçkinler pasiflikten aktifliğe ancak en azından yarı-Batılılaştıktan sonra geçtiler. Bu da, Batı'nın mesajını kabul ediyorlar ya da etmiyorlar gibi bir soru bir yana, seçkin olmayanların modernleşme teorileriyle neden ilgilenmediklerini de açıklıyor.

Modernleşmenin sanayileşme, kentleşme, sıhhi şartların yerine getirilmesi, laikleşme, merkezileşme ve toplumların politikleştirilmesi gibi farklı olaylarda izi sürülebilirdi. Bu süreçlerin çoğu, fabrika ve hastanelerin sayısı, kentlerdeki nüfus artışı, dinî kurumların ya da okullardaki dinî müfredatın oranının azalması, yeni ve daha merkezî idari birimler, yeni yabancı örgüt ve temsilcilikler (konsolosluklar ve büyükelçilikler) vb. yerlere bakarak sayıla-

ra dökülebilirdi. Bu, modernleşmenin bilimsel bir yolla ifade edilebileceği ve araştırılacağı yönünde çok güçlü bir izlenim yarattı.¹

Modernleşmeye dair bu geleneksel bakış açısı, teorisyenlere bir kalkınma şablonu kurgulama olanağı verdi. Batı'nın bölgesel yayılması teknolojik yeniliği beraberinde getirdi. Batılı olmayan toplumlara teknolojinin girmesiyle sağlanan ekonomik ve siyasi yapısal değişiklikler, modernleşmede daha kalıcı ve başarılı bir döneme yol açtı. Batılı siyasi kurumların ve örgütlerin daha fazla benimsenmesi, yerel toplumların hem makro hem de mikro düzeylerde “Batı suretinde” yeniden biçimlenmesine yardım etti. Bir başka deyişle, bir toplum belli koşullar karşılandığında modernliğini sağlamaştırdı. Öncelikle, yerli halk modern sosyal kalıplarda yeniden örgütlendi: *Gemeinschaft*'tan (“içli dışlı” cemaat –topluluk– üyeliği) *Gesellschaft*'a (“içli dışlı olmayan” cemiyet –toplum– üyeliği) ya da kahtımla geçen tanıdık toplumdan genişlemiş gayrişahsi topluma geçtiler. İşte bu yüzden geleneksel kabile, Batılı tarzda “işlevsel” çekirdek ailelere dönüşecek şekilde parçalandı, profesyonel seçkinler artık ağlardaki bağlantıları sayesinde değil bizzat yeteneklerine göre seçildiler.

Bu süreç neredeyse kaçınılmaz gibiydi, ancak Batılı eğitim sistemi, laikleşmiş siyasi kurumlar ve reformcu siyasalar, tarım toplumunu kapitalleştirmek, göçerleri yerleştirmek ve dağınık toplulukları merkeze bağlamayı hedefledi. Bir sonraki bölümde daha fazla inceleneceği üzere, Batılı teorisyenlerin, laikliği mümkün küresel fenomen olarak görme yönündeki eğilimleri, her ne kadar hâlâ İslâm'a bağlı olsa da, modern Ortadoğu'da bölgenin rolüne dair büyük yanlış anlaşılımlar yarattı.

Bu görüşe göre, bu yapısal değişiklikler, Avrupalı siyasi ve ahlâki düşünce harcıyla daha da iyi yoğrularak sağlamaştı. Coğrafi engeller aşıldığında demokrasi, liberalizm ve hepsinin üstünde milliyetçiliğin herhangi bir yere uygulanabileceği fikri doğdu. Ve sonraki aşamada bu fikirlerin arkasındaki algılayışlar özümsemi.² Francis Fukuyama'nın coşkuyla öngördüğü gibi sürecin tamamlanması, dünyanın Batılaşmasının tamamlanması, “tarihin sonu”ydü.³

Ortadoğu, modernleşme teorileri için harika bir örnek vaka gibiydi. Ortadoğu'nun modern tarihi Napoléon'un 1798'de Mısır'ı işgal etmesiyle başladı⁴

- 1 D.A. Rustow, *A World of Nations*, Washington, DC: Brookings Institution, 1967; C.E. Black, *The Dynamics of Modernization*, New York: Harper and Row, 1966; S.N. Eisenstadt, *Modernization: Protest and Change*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1966 [*Modernleşme: Başkaldırı ve Değişim*, çev. Ufuk Coşkun, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2014].
- 2 Bu süreç şurada tarif edilmiştir: R. Patai, “The Dynamics of Westernization in the Middle East”, *The Middle East Journal*, 9: 1, 1957, s. 173-200.
- 3 F. Fukuyama, “The End of History”, *The National Interest*, Yaz 1969, s. 3-16.
- 4 Örneğin bkz. H. Kohn, *Western Civilization in the Near East*, New York: AMS Press, 1966; S. H. Longrigg, *The Middle East*, Chicago: Aldine, 1963; A. Udovich, *The Middle East*, Lexington, MA: Lexington Books, 1976; R. Nolte, *The Modern Middle East*, New York: Atherton Press, 1963; S. N. Fisher, *The Middle East*, Londra ve New York: Routledge, 1971.